

Євген Луняк (Ніжин)

Образ Тараса Шевченка та кирило-мефодіївців у прорадянській і антирадянській пропаганді часів Великої Вітчизняної війни

Будь-яка ідеологія і пропаганда неможлива без залучення історії, прикладів минулого. Тому українське минуле активно використовувалося як для прорадянської агітації в СРСР, так і для антирадянської на землях Третього райху.

Використання українського національного руху з метою ослаблення Росії було традиційним для німецьких політиків, як і використання російською владою москвофільських симпатій для антиавстрійської агітації. Напередодні та під час Першої світової війни українське питання активно використовувалося воюючими блоками. Представники австро-німецького блоку логічно використовували українських рух для антиросійської пропаганди. Наприклад, 100-річний ювілей Т.Г. Шевченка у березні 1914 р., святкування якого було обмежене в Росії, урочисто відсвятковано у Львові.

У гітлерівській Німеччині були продовжені традиції уряду попередньої імперії. Наголошувалося на придушенні комуністичною радянською владою національних прав українців і прагнення останніх до здобуття своєї держави. Після радянсько-німецького зближення у 1939 р. використання української пропаганди у Третьому райху припинилося на два роки.

22 червня 1941 р. спалахнула Велика Вітчизняна війна. Пропагандистські машини двох воюючих держав запрацювали на максимальну потужність. З перших же днів війни ім'я Тараса Шевченка перетворилося на могутній засіб пропаганди (причому як радянської, так і антирадянської). Палкі слова Великого Кобзаря можна було почути по радіо, прочитати у фронтовій пресі, побачити на плакатах. У квітні 1942 р. П.Г. Тичина писав: «В численних листах червоноармійців (не тільки українців!) —

у листах, що надходять до Спілки письменників, до наших редакцій, до Академії наук, є одне прохання, що без кінця повторюється, — прохання надіслати «Кобзар» Шевченка на фронт». За роки Великої Вітчизняної війни радянськими друкарнями лише окремими книжками твори Шевченка було видано 14 раз загальним тиражем півмільйона примірників. Цитатами з шевченкових творів рясніли газети й плакати: «Кари катам, кари!», «І вражою злою кров'ю волю окропіте!», «Не втечете і не сховаєтесь! Всюди вас найде правда-мста!». Серед агітаційної літератури твори Шевченка скидалися з літаків в окуповані райони. (Дуже часто в шевченків текст вмонтовувалися гнівні рядки з поезій М.Т. Рильського, П.Г. Тичини, В.М. Сосюри, М.П. Бажана та ін., що закликали народ до нещадної боротьби проти загарбників.) Агітаційну пропаганду вела і потужна радіостанція імені Т.Г. Шевченка. Часто цитувалися рядки «Кобзаря», де мова йшла про німців¹.

Слід зауважити, що по інший бік фронту населення також могло часто чути шевченкові рядки по радіо й читати їх у пресі, правда, там уже йшлося про «жидів» і «москалів». Хоча, звичайно, німецька окупаційна влада не проводила такої прошевченківської агітації, як радянська. Українці, як і росіяни, були для німців унтерменшами — «недолюдками».

Нацистський уряд так і не зважився використати український націоналістичний рух для спільної боротьби з Радянським Союзом, бо ніколи не розглядав Україну як окрему державу. Проте, незважаючи на це, на землях Третього рейху час від часу виходила українська книжкова продукція, здебільшого вона мала антирадянське спрямування. До такого типу книжок можна віднести кишенькову «Історію України» М. Антоновича, що вийшла в Празі у 1942 р. тиражем 3300 примірників. Не дивлячись на малий обсяг — 90 сторінок, — книжка містить докладний аналіз діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Шевченко виступає в ній поборником спільної боротьби українців і поляків за визволення. Заклики до спільної боротьби українців і поляків за визволення, нехай і в минулому, нехай і в історичному дослідженні, могли спричинити для автора таких рядків вкрай небезпечні наслідки. Великий Кобзар подається як передвісник «політичної програми модерного націоналізму». Автор не забув згадати, що один із засновників товариства М. Гулак «зі своїх університетських студій у Дорпаті виніс... знання німецьких студентських порядків і замилювання до організаційного життя»². Це мало б бути компліментарним для німецької влади. Але сам сенс боротьби за українське і взагалі

¹ Шевченківський словник: В 2 т. — Т. 1. — К., 1976. — С. 105–107.

² Антонович М. Історія України. — Прага, 1942. — С. 42–47.

слов'янське визволення, заклики до створення незалежної української держави суперечили нацистській ідеології.

Подібна кишенькова книжечка «Нарис історії України» була видана в 1943 р. у Берліні. Загальний сенс книги — споконвічна боротьба України за волю. «Кирило-Методіївське Братство — таємне політичне товариство, яке мало своєю метою визволення України як окремої самостійної держави та утворення конфедеративного союзу слов'янських національних держав з центром у Києві, на республіканських засадах». Костомаров, і особливо революціонер-Шевченко, вказали шлях до національного і соціального визволення України³.

Обидві книги, хоча й були видані за межами України, були розраховані саме на читача-українця і виконували певну інформаційно-агітаційну роботу. Про це свідчать і великі кількатисячні накладі цих книг. До такого типу книжок можна віднести й «Історію України» Д. Дорошенка, видану у Кракові-Львові в 1942 р., де також йдеться про братчиків, які «мріяли про визволення не тільки свого українського народу, але й братніх слов'янських народів»⁴. Подібні кишенькові книжки були дуже популярними серед українського націоналістичного підпілля.

За умов повної окупації України німцями основними центрами діяльності українських радянських істориків стали Москва та Уфа, куди була евакуйована АН УРСР з усіма установами. В тяжких умовах евакуації історики розгорнули бурхливу діяльність, видаючи велику кількість популярних історичних нарисів. Наукова цінність цієї продукції була невисока, однак в умовах протистояння німецько-фашистській агресії, коли на карту було поставлене саме існування українців та багатьох інших народів, історик, як громадянин держави, був зобов'язаний стати пропагандистом. В історичних творах воєнних років підкреслюються військові звитяги українського народу, його споконвічна боротьба проти загарбників. Головним ворогом українців і всіх слов'янських народів проголошувалися німці. Історія давала щедрий фактичний матеріал для підтвердження цієї тези, починаючи з середньовічного «Дранг нах Остен» — «Натиску на Схід» і закінчуючи подіями 1941 р. На історичних фактах учені доводили, що кожна агресія на Україну з боку німців зазнавала нищівної відсічі. У 1942 р. в Уфі вийшла популярна «Історія України», в 1943 р. там же виходить перший том «Нарисів з історії України». Над виданням цих творів працювали М.Н. Петровський, К.Г. Гуслистий, В.А. Дядиченко, Ф.С. Лось та ін. З 1943 р. в Уфі почали виходити «Наукові записки Інституту історії та археології України».

³ Нарис історії України. — Берлін, 1943. — С. 96–97.

⁴ *Дорошенко Д.* Історія України. — Краків-Львів, 1942. — С. 201–202.

«Нарис історії України», виданий в Уфі у тяжкому для України 1942 р., прийнятий антинімецькою агітацією. Одним з її засобів став образ Шевченка та кирило-мефодіївців. У розділі про Кирило-Мефодіївське товариство наголошується, що найжорстокішими душителями України стали німці-царські сатрапи-реакціонери: Дубельт, Бенкендорф, фон Корф, проти яких виступали кирило-мефодіївці і Шевченко у боротьбі за визволення України та інших слов'янських народів. Наводяться антинімецькі висловлювання з творів Шевченка. Останній розділ «Нарису...», присвячений подіям початку війни, проголошує швидке визволення України від окупантів. Серед засобів антинімецької пропаганди знову використовується святе для кожного українця ім'я Кобзаря, підкреслюється, що німці осквернили пам'ятники і могили Шевченка⁵.

У 1943 р. у Москві було видано невеличку брошуру «Співець свободи слов'янських народів», автором якої був І.Д. Назаренко. Звичайно, це не науковий твір, кожний рядок просякнутий радянською пропагандою. Однак цей твір настільки цікавий, що його треба уважно розглянути. Слід зауважити, що книга вийшла у дуже важкий період війни: весна-літо 1943 р. Німці тільки-що були відкинуті від Сталінграда і готували новий наступ у районі Курської дуги.

З самого початку автор виступає проти німецьких пропагандистів і націоналістів, які намагаються «показати Шевченка то як ворога «москалів», поляків і т.п., то як людину, що зневажає інші народи». У творі Назаренка Шевченко втрачає риси живої людини. «Шевченко — непохитний, рішучий і послідовний боєць, революціонер-демократ» (Саме таким малювали радянські художники Шевченка на агітаційних плакатах.) Описуючи слідство у III відділенні, І.Д. Назаренко зазначає, що його провів «шеф жандармів, німецький кат, наймит Миколи I Дубельт». «Розкривши хижацьку політику німців, він [Шевченко. — Є.Л.] закликав слов'ян до нещадної боротьби з ними». «Шевченкова мрія... здійснилась у могутньому Союзі Радянських Соціалістичних Республік». «Партія більшовиків і радянська влада дали Україні волю, можливість і щастя. Вперше за всю свою історію Україна при радянській владі відчула себе вільною, могутньою, щасливою, рівноправною у великій братній сім'ї народів СРСР». Закінчується книга такими словами: «Під прапором Леніна, під керівництвом великого Сталіна переможе великий радянський народ. Він визволить свою Вітчизну, всіх слов'ян від німецьких окупантів»⁶.

⁵ Нарис історії України. — Уфа, 1942. — С. 107–109.

⁶ Назаренко І.Д. Співець свободи слов'янських народів. — М., 1943. — С. 5–27.

Щороку на радянській території широко відзначалися шевченківські річниці. 9 і 10 березня 1943 р. на ювілейній шевченківській сесії АН УРСР в евакуації було зачитано низку доповідей, присвячених Т.Г. Шевченку⁷.

В 1944 р. за ініціативою першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова була відзначена 290-та річниця «возз'єднання» України з Росією. Праці радянських істориків у цей час публікувалися також за кордоном, переважно у США й Канаді.

Як можна побачити, Шевченко та кирило-мефодіївці, що визирають з його тіні, розглядалися як передвісники майбутнього визволення України та слов'янських народів від німецького поневолення. Вони нібито пророкували саме той лад у майбутньому, який втілювався в життя у Радянському Союзі. Звичайно, це не наука, це — пропаганда, проте й вона мала великий вплив на розвиток подальшої наукової думки.

На перший повоєнний рік припало 100-річчя з початку діяльності кирило-мефодіївців. 7 березня 1946 р. в «Літературній газеті» була надрукована стаття історика Ф.О. Ястребова «Кирило-Мефодіївське братство. (1846–1946)». У цій роботі чітко відчувається відлуння недавньої війни. Автор зазначає, що державна співдружність слов'ян у кирило-мефодіївців протиставлялася «німецькій державі, що була спокоєвним ворогом слов'янства». Загалом стаття дуже сильно просякнута ідеологією. Автор проводить багато аналогій між добою кирило-мефодіївців і сучасним йому періодом. На 1946 р. слов'янські народи визволені з-під німецького ярма і мають республіканський устрій. Колишня Російська імперія перетворилася на федерацію республік. Звідси випливає висновок: 1946 р. — втілення надій 1846 р. Через сто років після Кирило-Мефодіївського товариства мрії кирило-мефодіївців стали реальністю⁸.

Цікавим є ще одне видання, що вийшло в соту річницю діяльності Кирило-Мефодіївського товариства (1946) у Мюнхені (баварська столиця на той час була окупована військами західних союзників). Це велика книга Романа Млиновецького «Історія українського народу (Нариси з політичної історії)». Цей твір пронизаний палкою антирадянською пропагандою. Млиновецький категорично відокремлює Шевченка від кирило-мефодіївців, бо Кобзар «кипів ненавистю до москалів», і його обурювала «ідея поєднання з москалями», яку проповідував Костомаров⁹.

⁷ Пільгук І. Вплив Шевченка на культурно-громадське життя Західної України // Пам'яті Т.Г. Шевченка. Зб. доповідей, читаних на ювілейній шевченківській сесії АН УРСР 9 і 10 березня 1943 р. — М., 1944. — С. 17.

⁸ Ястребов Ф.О. Кирило-Мефодіївське братство (1846–1946) // Літературна газета. — 1946. — 7 бер.

⁹ Млиновецький Р. Історія українського народу (Нариси з політичної історії). — Мюнхен, 1953. — С. 363–365.

Після закінчення Другої світової війни стрімко набирала обертів «холодна війна». Уникаючи відкритих збройних конфліктів, вона виявлялася в протистоянні двох систем, двох ідеологій. Населення західних країн постійно лякалося «комуністичною загрозою», у країнах соцтабору можна було почути про «агресивні плани буржуазних імперіалістів». Протистояння двох ідеологій знайшло своє відображення і в історіографії. Традиція використання ключових фігур української історії, таких як Тарас Шевченко та кирило-мефодіївці, продовжувалася.